

LEKSIKOLOGIYA – SO`ZLAR OLAMIGA SAYOHAT

Olimova Xadichabonu Mirzojamshid qizi

Buxoro davlat universiteti, Filologiya fanlari

khadichabonuolimova@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.6036238>

MAQOLA TARIXI

Qabul qilindi: 15-dekabr 2021

Ma'qullandi: 15-yanvar 2022

Chop etildi: 5-fevral 2022

KALIT SO`ZLAR

Tilshunoslik, leksikologiya, leksema, mustaqil so`zlar, nutq.

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada, tilshunoslikning bo`limi leksikologiya haqida so`z yuritiladi. Hozirgi o`zbek adabiy tili qonun-qoidalari asosida tahlil etiladi.

Til – millat ko`zgusi, jamiyat qalbi. Uning o`tmishi, buguni va kelajagi hisoblanadi. Bizni qurshab turgan olamda insonlarning o`zaro muloqot almashinuv vositasi hamdir. Bilamizki, tilning hayotimizda tutgan o`rni kata. Bejizga, qadim-qadimdan ota-bobolarimiz tilga e`tiborli bo`lmog`imiz, aytgan har bir so`zimiz ma`no-mazmunini tushunib, o`ylab, keng fikr yuritgan holda gapirmoqligimiz zarurligini ta`kidlashmagan. Negaki, inson boshiga kulfatlar yog`diradigan ham, unga rahmatlar olib keladigan ham til. Buyuk mutafakkir Alisher Navoiy aytganlaridek: "Til – shuncha sharafi bilan nutqning quolidir. Agar nutq nomaqbul bo`lib chiqsa – tilning qotilidir".

Ilmiy jihatdan yondashadigan bo`lsak, til deb murakkab muloqot tizimiga yoki shu tizimni o`rganish va ishlatish qobiliyatiga aytiladi. Keng ma`noda til atamasi ostida biror muloqot tizimining tayinli qoidalari, majmuasi tushuniladi. Hamda, tilni o`rganuvchi sohaga tilshunoslik deyiladi. V fon Gumboldt ta`kidlashicha, tilning har doim, rivojlanib turishi uning eng asosiy

xususiyatidir. Tilshunoslik fanining asosiy masalasi – ana shu xususiyatni o`rganishdan iborat.

Har qanday tilni o`rganayotgan paytimizda, eng avvalo, bizni qurshab turgan narsa va hodisalarning amaliy hayotimiz bilan bog`liq bo`lgan turli xil harakati, holatlari, belgi va xususiyatlarining shu tilda qanday ifodalanishini, nomlanishini bilishdan boshlaymiz. Ma`lum bir tildagi ana shunday so`zlar yig`indisi shu tilning lug`at tarkibini tashkil qiladi.

Leksika atamasi ikki ma`noda qo`llaniladi:

a) Tilning lug`at tarkibi, so`zlar yig`indisi:

b) Lug`at tarkibini o`rganuvchi tilshunoslikning alohida bo`limi.

Leksika atamasining ikkinchi ma`nosi uchun leksikologiya atamasi ham qo`llaniladi. Leksikologiya yunoncha *lexikos* – so`z, so`zga doir va *logos* – ta`limot so`zlarning birikuvidan olingan bo`lib, leksika (so`z) haqidagi ta`limot demakdir. Demak, so`z va uning ma`nolarini o`rganuvchi tilshunoslik bo`limiga

leksikologiya (bazan leksika) deyiladi. “Leksikologiya tilshunoslikning leksikani, ya’ni tildagi soʻzlar xazinasini, tilning lugʻat tarkibini oʻrganuvchi mustaqil boʻlimi hisoblanadi. Leksika atamasi faqat muayyan tildagu barcha soʻzlarga nisbatan emas, balki tilning muayyan qatlamlariga, alohida yozuvchi ijodiga, qandaydir umumiyliги bilan ajralib turuvchi asarlar toʻdasiga yoki alohida bir asarga xos boʻlgan lugʻat boyligini ifodalashda ham qoʻllaniladi (masalan: dialectal leksika, terminologik leksika; Shekspir leksikasi, Pushkin leksikasi; Oʻrta Osiyo tafsirlaru leksikasi, “Qutadgʻu bilig” leksikasi)¹.

Leksikologiyada asosiy eʼtibor soʻzga, uning lugʻaviy maʼnosiga qaratiladi. Nutq jarayonida esa har bir soʻz leksik va Grammatik maʼnolar uygʻunligidan tashkil topadi. Odatda, leksik va Grammatik maʼnolarning muayyan tovush yoki tovushlar birikmasi bilan barqaror munosabatidan tashkil topgan butunlikka soʻz atamasi qoʻllaniladi. Leksikologiyada soʻzlarni oʻrganish jarayonida maʼlum bir qismi diqqat markazdan chetga chiqib qoladi. Chunki tildagi barcha soʻzlar ham lugʻaviy maʼnoga ega emas. Bu xususiyat faqat mustaqil soʻzlargagina xosdir. (Hozirgi oʻzbek anʼanaviy grammatikamiz xulosalariga koʻra mustaqil soʻz turkumlariga ot, sifat, son, olmosh, feʼl va ravish kiradi. Sistem grammatikamiz boʻyicha bur oʻyxatga taqlid soʻzlar ham qoʻshiladi). Mustaqil soʻzlar obyektiv borliqni aks ettiradi, borliqdagi qandaydir narsa-hodisa, belgi, miqdor, ish-harakat va holat haqidagi tushunchani ifodalaydi. Soʻzning borliqdagi narsa-hodisa, belgi, miqdor, ish-harakat va holat haqida bildiradigan maʼlumoti lugʻaviy maʼno

soʻzlar koʻmakchi, boʻglovchi, yuklama kabi yordamchi soʻzlardan va taqlid, undov, modal soʻzlarni oʻz ichiga oluvchi alohida soʻzlardan (sistem tilshunosligidagi tasdiq, inkor, taklif, undov va modal soʻ- gaplardan) farqli oʻlaroq leksema deb yuritiladi. Bunday vaqtda soʻz morfologiya birligi sifatida, leksema esa leksikologiya birligi sifatida ishlatiladi. Tilning lugʻaviy (leksik) maʼno bildiruvchi birligi leksema sanaladi. Binobarin, leksikologiyada soʻzlar, lekin yuqorida aytib oʻtganimizdek asosan mustaqil soʻzlar oʻrganiladi va asosan eʼtibor ularning lugʻaviy maʼnosiga qaratiladi. Qisqa qilib aytganda, leksikologiyada soʻz va uning lugʻaviy maʼnolari oʻrganiladi.

Leksikologiyani dunyo tillarining barchasiga, bir nechtasiga va aniq bittasiga xos xususiyatlarni oʻrganishiga koʻra uch asosiy turga ajratish mumkin:

1. Umumiy leksikologiya – barcha tillarning leksikasiga xos boʻlgan qonuniyatlarni oʻrganadi.
2. Xususiy leksikologiya – qandaydir belgilariga koʻra birlashtirilgan bir nechta tilning leksikasini oʻrganadi.
3. Konkret leksikologiya – bitta tilning leksikasini oʻrganadi.

Leksikologiyaning bu uch koʻrinishi til yoki tillar taraqqiyotining qaysi bosqichi yoki qaysi davriga asosiy eʼtiborni qaratishga ham koʻra turlarga ajratilishi mumkin. Bunda har bir tilda turlicha tasniflash yuzaga keladi. Masalan, oʻzbek tili leksikasi adabiy til tarkibininh

oʻzidayoq toʻrt kata bosqichni bosib oʻtgan.

1 Olimov M.H. “Ilmul-lugʻot yoki leksikologiya”. “Buxoro” nashriyoti-2010. 26-bet deyiladi. Lugʻaviy maʼnoga ega boʻlgan

Shunga koʻra oʻzbek tili leksikasini

bosqichlar bo'yicha quyidagi to'rt ko'rinishga ajratib o'rganish mumkin.

1. Qadimgi turkiy til leksikasi.
2. Eski turkiy til leksikasi.
3. Eski o'zbek tili leksikasi.
4. Zamonaviy o'zbek tili leksikasi.

Leksikologiyani o'rganish so'zlar olamiga faqat bir turist sifatid sayohat qilishdan emas, balki shu fan tarmog'ining yutuqlari asosida so'zlar xazinasini bilish va tahlil eta olishdan, so'zning ma'no qatlamlarini, uslubiy tovlanishlarini, tildagi boshqa so'zlar bilan munosabatlarini, asli qaysi tilga mansubligini, eskilik, yangilik va zamonaviylik darajasi, ishlatilish doirasi kabilarni, shu barcha jihatlarining taraqqiyoti va taraqqiy etish sabablarini his eta olish va idrok eta bilish ko'nikmalarini hosil qilishdan iborat.

Hammaga ma'lum bo'lgan odiygina qanot so'zini olaylik. U *nima?*so'rog'iga javob bo'ladi. Demak, u ot so' turkumi. Uni leksikologik jihatdan tahlil qilish mumkin. Bolakay bobosiga qaldirg'ochni ko'rsatib: "Qanotlari juda ham go'zal" – dedi. Demakki, qanot – moddiy narsa, uni ko'rish yoki ushlab ko'rsatish mumkin. "Qanot – hayvonlarning uchish organi. Qanot ko'pchilik hasharotlar, qushlar va ayrim sut emizuvchilar uchun xos"¹. Qanot so'zi – bola bobosiga ko'rsatishi mumkin bo'lgan uchish organi nomi. Lekin bu so'z birgina qaldirg'och qanotini emas, balki jamiki qushlar, jamiki hayvonlarning shu xil a'zosini bildiradi. Demak, u umumlashtirish xususiyatiga ega ekan, u bir predmetni emas, bir ildagi narsalarni, aniqrog'i o'sha

¹ uz.m.wikipedia.org

narsalar haqidagi tushunchani ifodalar ekan.

Ko'rib o'tdikki, qanot – uchish organi. Lekin O'rta asrlarda qoraxoniylar qo'shining o'ng va chap qanoti bo'lgan.

Bizda endi savol tug'ilishi mumkin, nahotki bu yerda qo'shin qanotlardan tashkil topgan bo'lsa?! Yo'q, albatta. Bu yerda endi u qo'shin safi, jangovar tartib yoki operativ tuzilishning o'ng yoki chap qismini ifodalovchi atama sifatida ishlatilyapti. Bundan xulosa shuki, qanot so'zining yana bir lug'aviy ma'nosi bor ekan. Yoki bo'lmasa, "Uning gaplari menga qanot bag'ishladi" degan gapni oladigan bo'lsak, bu yerda tabiiyki, qanot so'zini uchish organi deb ham, qo'shinning qismlari deb ham tushuna olmaymiz. Bu yerda u umid bag'ishladi, ilhomlantirdi degan ma'nolarda qo'llanilgan. O'zbekiston Respublikasi madhiyasida:

"... erkin yosh avlodlar senga zo'r qanot!" misrasi bor. Xo'sh endi biz bu misradagi qanot so'zini qanday tushunishimiz kerak. Uning zamirida qanday ma'no bor ekan. Va bildikki, bu yerda ham yangicha ma'noda kelgan. Ya'nikim, tirgak bo'lish, madadkor, izdosh ma'nolarini anglashimiz muki.

So'zning mana shunday ma'no qatlamlarini seza bilish va tahlil eta olish – leksikologiyaning tani. Lekin bugina emas. Shu ma'nolarning biri bosh, qolganlari ko'chma ma'no ekanligini bilgan taqdirimizda ham ish botmaydi. Leksikologiya shu ko'chma ma'nolarning qaysi yo'l bilan hosil bo'lganligini aniqlashni ham talab etadi. Yuqorida tahlil qilingan qanot so'zini oladigan bo'lsak, uning bosh ma'nosi:

- hayvonlarning uchish organi ko'chma ma'nolari esa:
- qo'shin safi, jangovar tartib yoki operativ tuzilishning o'ng yoki chap qismini ifodalovchi atama
- samolyot yoki boshqa harakatlanuvchi transport vositalarining rulman tekisligi
- shamol tegirmoni g'ildiragining aylanadigan pichog'i

- arava, avtomobil va boshqalar g'ildiragi ustidagi shinalar

- yon kengaytma

- har qanday tashkilotning ekstremal (o'ng yoki chap) guruhlanishi

tushuniladi. Bundan tashqari, o'zimiz qiyoshlab o'tganimizdek, tirgak bo'lish, umid bag'ishlash va aba`zan erkinlikni ham tushuncha bo'ladi. (Qaysi ma`noda kelganligi matn mazmuniga qarab olinadi. Lug'atlarda esa asosan bosh ma`no beriladi). Qolaversa, so'zlarning metaforik, metonimik va snekdoxaga aloqadorlik jihatlari tahlil qilish, ularning bo'yoqdorlik darajalarini aniqlash, boshqa tillar so'zlari bilan taqqoslash ham leksikologiya bo'limida amalga oshiriladi.

O'zbek tili misli olmos. Qancha unga ishlov beraversak, shuncha ko'p ma'lumotga ega

bo'laveramiz, uning naqadar go'zal, naqadar purma`no so'zlarga ega ekanligiga amin bo'laveramiz. Shuning qatorida, tilimiz tarixi va uning kelib chiqishi, tuzilmalari va Grammatik qonun-qoidalari ham o'z o'rnida anchagina manbalarga ega. Tilimiz ustida qancha ko'p izlanish olib boraversak, uning ochilmagan sir-asrorlarini shuncha ko'p ochib boramiz va yoki amaldagi ma'lumotlarimizga qo'shimcha yangi fikrlarni qo'shish orqali uni yangilab boramiz.

Bu maqolada, leksikologiyaning o'ziga xos, nozik va qiziqarli jihatlarini ochib berishga harakat qildindi. Xulosa qilib aytadigan bo'lsam, leksikologiya har bir so'zni yuqoridagi va yuqoridagiga o'xshash jihatlariga ko'ra professional tahlil eta olish ko'nikmasini shakllantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Olimov M.H. "Ilmul-lug'ot yoki leksikologiya". "Buxoro" nashriyoti-2010
2. uz.m.wikipedia.org
3. Xolmanova Z. Tilshunoslikka kirish.
4. www.ziyouz.com

